

ก

การบูรณาการพุทธธรรมและภูมิปัญญา ทางการเกษตรของชุมชนเกษตรอินทรีย์

พระครูธรรมธรวรเดชฯ อุดมเดช,

ศุภกฤษ เดชะนามเมือง, นายนิกร สุวรรณดี, และคณิศ สุพรรณสุริยกุล

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์ (๑) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาทางการเกษตรของชุมชนเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดนครนายก และ (๒) เพื่อศึกษาการบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของชุมชนเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดนครนายก เก็บข้อมูลจากสมาชิกชุมชนกลุ่มผู้ประกอบการเกษตรที่หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมี เป็นเกษตรกรกลุ่มผู้ประกอบการเกษตรอินทรีย์ที่มีการประกอบการหมักปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพเพื่อนำไปใช้กับการเกษตร จำนวน ๕ พื้นที่ ประกอบด้วย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๓ พื้นที่ และจังหวัดนครนายก ๒ พื้นที่ จำนวน ๕-๑๐ ราย เก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกและวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา

ผลการวิจัยแสดงถึงภูมิปัญญาอันเกิดจากการบ่มเพาะและสั่งสมจากการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนเผยแพร่กัน ในหมู่ชาวเกษตรอินทรีย์ในด้านการทำปุ๋ยชีวภาพ ผลการวิจัยยังแสดงอีกว่ามีการนำเอาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการทำการเกษตรอินทรีย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศีล ๕ และหลักเมตตาธรรม นอกจากนี้ยังพบว่ามีการนำหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงมาบูรณาการในการทำงานด้านเกษตรอินทรีย์ของชุมชนอีกด้วย ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไปคือควรจะศึกษาผู้นำด้านการสร้างภูมิปัญญาทางการเกษตรอินทรีย์ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น และควรศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างหลักพุทธธรรมและหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงในความเข้าใจของเกษตรกรที่ใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์เหล่านี้อีกด้วย

คำสำคัญ: บูรณาการพุทธธรรม, ภูมิปัญญาทางการเกษตร, เกษตรอินทรีย์

This qualitative research aimed to study the local agricultural wisdom in organic agricultural communities in Ayutthaya and Nakhon Nayok Provinces and their integration of Buddhist teachings into their way of practice. Data were collected from five to ten members in the groups of organic farmers who avoided the use of chemical fertilizer and produced organic and bio-fertilizer for their own use. There groups were from three areas in Ayutthaya Province and two areas in Nakhon Nayok Province. The data were collected through in-depth interviews and analyzed with the method of content analysis.

Findings showed that the local agricultural wisdom was cultivated through learning and exchanges among organic farmers who produced bio-fertilizer. It also showed that Buddhist teachings, especially the Five Precepts and Loving-kindness, were adopted to guide their organic farming. In addition, it was found that the Sufficiency Economy Principles was integrated into the communities' organic farming too. Recommendations are that an in-depth study should be conducted on the persons who led the cultivation of the local agricultural wisdom and a further study should be conducted on the relationship between Buddhist teaching and the Sufficiency Economy Principles in the organic farmers' understanding

Keywords: integration of Buddhist teachings, local agricultural wisdom, organic farming

๑. บทนำ

การพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมา ภาคเกษตรมีบทบาทสำคัญต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจและสังคมภายในประเทศ อีกทั้งมิติของการผลิตที่สามารถพึ่งพาตนเองด้านอาหารและเป็นแหล่งสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือนภาคเกษตร และเป็นฐานการผลิตที่สนับสนุนการสร้างมูลค่าเพิ่มเพื่อการค้าและการส่งออกสำหรับภาคการผลิตและบริการอื่น ๆ รวมถึงในมิติการพัฒนาสู่แหล่งการผลิตพลังงานทดแทนที่สำคัญของประเทศ เนื่องจากภาคเกษตรเป็นฐานการผลิตที่เข้มแข็งด้วยมีที่ตั้งทางภูมิประเทศและภูมิอากาศเหมาะสม มีภูมิปัญญาด้านการผลิต การประยุกต์ดัดแปลง และวัฒนธรรมอาหารที่เข้มแข็งและหลากหลาย รวมทั้งเป็นประเทศผู้ผลิตอาหารส่งออกที่สำคัญรายใหญ่ของโลก (คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๕๕-๒๕๕๙: ๕๒-๕๓)

การขยายตัวของภาคการเกษตรส่วนหนึ่งมาพร้อมกับปัญหาเกี่ยวกับสุขภาพและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการทำการเกษตรสมัยใหม่ที่ใช้สารเคมีในปริมาณมาก ข้อมูลของกรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ พบว่าระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๕๓ มีการนำเข้าสารเคมีกำจัดศัตรูพืชมากถึง ๑๒๐,๐๐๐ ตัน โดยสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชที่มีการใช้มากที่สุด ได้แก่ สารกำจัดวัชพืช ถึงร้อยละ ๗๔ จากการประเมินของ World bank และ FAO (Food and Agriculture Organization) ชี้ให้เห็นว่า จากการเปรียบเทียบการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชของประเทศไทยและต่างประเทศพบว่า การใช้สารเคมีกำจัดแมลงศัตรูพืชในประเทศไทยมีค่าสูงกว่าประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ฝรั่งเศส โปรตุเกส ถึงเท่าตัว เป็นผลให้ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๔ ระบบการแจ้งเตือนสินค้าอาหาร (Rapid Alert System for Food: RASFF) ของสหภาพยุโรป (EU) มีการตรวจพบสารเคมีตกค้างในพืชผักของประเทศไทยมากที่สุดถึง ๕๕ ครั้ง

ในประเทศไทยมีเกษตรกรกลุ่มหนึ่งลุกขึ้นมาสู้กับสารเคมีโดยการใช้หลักเศรษฐกิจพอเพียง คือการอาศัยตนเองเป็นที่ตั้งและนำเอาภูมิปัญญาไทยแต่ดั้งเดิมคือการใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์โดยการใช้น้ำหมักชีวภาพ ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ซึ่งเป็นการพึ่งตนเองทำเองและใช้เอง ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรเหล่านี้ยังอาศัยหลักธรรมทางศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ เพื่อให้จิตใจเข้มแข็งและเป็นแนวทางการดำเนินชีวิต การเลือกทำการเกษตรอินทรีย์ดังกล่าวทำให้เกษตรกรกลุ่มนี้มีวิถีชีวิตที่ดีขึ้น สามารถดำรงชีวิตอยู่ในท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงของโลก ทำการเกษตรแบบดั้งเดิมโดยไม่ให้กระทบกับสิ่งแวดล้อม

จากเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้คณะผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาการทำการเกษตรแบบยั่งยืนของกลุ่มคนเหล่านี้ และการบูรณาการหลักธรรมกับภูมิปัญญาทางการเกษตรของชุมชนท้องถิ่น เพื่อเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาของเกษตรกรอย่างยั่งยืนต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาทางการเกษตรของชุมชนเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดนครนายก

๒.๒) ศึกษาการบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของชุมชนเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดนครนายก

๓. ขอบเขตและวิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีการเชิงคุณภาพเพื่อศึกษาเกี่ยวกับการใช้ภูมิปัญญาทางการเกษตรดั้งเดิมและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในการดำเนินงานของชุมชนเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นชุมชนกลุ่มผู้ประกอบการเกษตรที่หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมี เป็นเกษตรกรกลุ่มผู้ประกอบการเกษตรอินทรีย์ที่มีการประกอบการหมักปุ๋ยอินทรีย์ปุ๋ยชีวภาพเพื่อนำไปใช้กับการเกษตร จำนวน ๕ พื้นที่

ประกอบด้วย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๓ พื้นที่ และจังหวัด นครนายก ๒ พื้นที่ จำนวน ๕-๑๐ ราย เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ ประเด็นการสัมภาษณ์เชิงลึก ใช้แนวคำถาม มีลักษณะปลายเปิด (Open - Ended Question) และ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis)

๔. นิยามศัพท์เชิงปฏิบัติการ

๔.๑) ภูมิปัญญาทางการเกษตร หมายถึง ความรู้ ความเข้าใจในการทำการเกษตร อันเป็นความรู้ความเข้าใจ ที่บ่มเพาะและสั่งสมจากการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนเผยแพร่ กันในหมู่ผู้ทำการเกษตรอินทรีย์

๔.๒) การเกษตรอินทรีย์ หมายถึง การทำการเกษตร ที่ปลอดการใช้ปุ๋ยเคมี

๔.๓) ชุมชนเกษตรอินทรีย์ หมายถึง ชุมชนกลุ่ม ผู้ประกอบการเกษตรที่หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมีในจังหวัด พระนครศรีอยุธยาและจังหวัดนครนายก

๔.๔) การบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หรือ พุทธบูรณาการ หมายถึง การนำเอาหลักธรรมคำสอน ทางพระพุทธศาสนามาใช้เป็นส่วนหนึ่งของแนวทางในการทำ เกษตรอินทรีย์

๕. ผลการศึกษา

ผลการศึกษาในส่วนของภูมิปัญญาการเกษตร แสดงถึงภูมิปัญญาอันเกิดจากการบ่มเพาะและสั่งสมจากการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนเผยแพร่กันในหมู่ชาวเกษตรอินทรีย์ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑) ภูมิปัญญาทางการเกษตรแบบอินทรีย์จังหวัด พระนครศรีอยุธยาพบเกษตรกรที่ทำอาชีพด้านการเกษตร มีทั้งเกษตรอินทรีย์ และการปลูกข้าวไรซ์เบอร์รี่อินทรีย์ เกษตรกรเรียนรู้ว่าข้าวชนิดนี้มีระยะเวลาในการดูแล ๕ ครั้ง ต่อ ๒ ปี คือ ประมาณ ๔ เดือน เว้นช่วงเวลาในการลงมือทำ เช่น เมื่อมีการหมักฟาง เป็นต้น เพราะข้าวไรซ์เบอร์รี่เป็นข้าว ที่ชอบอากาศหนาว ถ้าปลูกในช่วงอากาศร้อนความชื้นของ

สีจะไม่ม่วงเข้ม แต่จะออกสีแดง ๆ ด้านบนที่โดนแสงแดด จะมีสีขาว ๆ ด้านล่างจะมีสีม่วง จึงกลายเป็นสีม่วงครึ่งซีก จึงทำให้การขายจำหน่ายลำบากถึงกับขายไม่ออก เพราะ คนส่วนใหญ่ที่มีการซื้อขายตามตลาดจะซื้อแต่ข้าวที่มี เม็ดสีเข้ม ดังนั้น จึงเรียนรู้ว่าต้องคัดแยกกระหว่างสีจาง และ สีเข้ม จึงจะทำให้ราคาแตกต่างกัน

๒) ภูมิปัญญาทางการเกษตรแบบอินทรีย์จังหวัด นครนายก ยังมีการเกษตรปลอดสารพิษกระจายอยู่ตาม ท้องถิ่นต่าง ๆ ดังมีตัวอย่าง คือ จุดเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ด้วยประสบการณ์ของผู้ใหญ่ทองหล่อ แดงอร่าม ณ บ้านหนองยาง ที่ทำไร่นา สวนผักผลไม้ มากกว่า ๖๐ ปี แต่ยิ่งทำก็ยิ่งเป็นทุกข์ เพราะต้องสู้กับต้นทุนการผลิตที่เพิ่ม สูงขึ้น ทั้งค่าปุ๋ย ค่ายา ส่งผลให้เกิดปัญหาหนี้สิน ดินเสีย เป็นกรดเป็นด่าง รวมทั้งสารเคมีตกค้างสะสมในดิน ผู้ใหญ่ ทองหล่อจึงได้ปรึกษาหารือกับเกษตรตำบล เริ่มศึกษา ค้นคว้า ศึกษาเรียนรู้ดูงานเพื่อหาทางออก จนค้นพบหนทาง สว่าง นั่นคือ การทำปุ๋ยชีวภาพ และผู้ใหญ่ทองหล่อ เลือก ที่จะฟื้นฟูวิถีเกษตรกรรมให้แก่คนหนองยาง ดังคำกล่าวที่ว่า

“หลังจากไปเรียนรู้ดูงานการผลิตปุ๋ยชีวภาพได้ ความรู้มา จึงได้ร่วมกับแกนนำหมู่บ้าน ๔-๕ คน ช่วยกันลอง ผิดลองถูกทำปุ๋ยชีวภาพขึ้นมา แล้วนำไปใช้กับไร่นาของ ตนเอง ค่อย ๆ สังเกต ปรับปรุงพัฒนาสูตรปุ๋ยชีวภาพ จนใช้ได้ผลดีกับพื้นที่เพาะปลูกในท้องถิ่น”

ผลการศึกษาในส่วนของพุทธบูรณาการแสดงให้เห็นถึงการนำเอาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา มาเป็นแนวทางในการทำการเกษตรอินทรีย์ดังนี้ จากการที่ได้สัมภาษณ์เกษตรกรผู้ทำเกษตรอินทรีย์เกษตรปลอด สารพิษ เกษตรกรเหล่านั้นจะถือศีล ๕ และทำการเกษตร โดยการไม่เบียดเบียนสัตว์ประกอบอาชีพโดยทำเกษตร ปลอดสารพิษหรือเกษตรอินทรีย์ตามภูมิปัญญาแบบดั้งเดิม ด้วยวิถีชีวิตแบบพึ่งพาอาศัยเกื้อกูลกันระหว่างคน สัตว์ และ ธรรมชาติ เช่น เลี้ยงสัตว์ ดูแลรักษาบำรุง ดิน น้ำ ชาวบ้าน กลุ่มนี้ใช้สร้างชุมชนให้มีอาหารที่ได้จากพืชผักที่อุดมที่สุด สมบูรณ์ มีความเป็นอยู่ที่เรียกว่าอยู่ดีกินดี และมีอาหาร

กินลูกกล้วยไม้ไม่เจือปนด้วยสารพิษ นอกจากนี้ ยังใช้วิธีการที่จะทำให้การเกษตรมีผลผลิตสะอาดปลอดภัยต่อผู้ปลูกและผู้บริโภค

ผลการศึกษาแสดงชัดเจนว่าเกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบอินทรีย์นำคำสอนทางพระพุทธศาสนามาบูรณาการเข้าเป็นส่วนหนึ่งในการทำงาน โดยเน้นศีลข้อ ๑ และหลักของความเมตตาธรรม เพราะเกษตรอินทรีย์เน้นงดเว้นจากการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชเพื่อหลีกเลี่ยงการเบียดเบียนต่อชีวิตของคนและสัตว์ รวมไปถึงระบบนิเวศที่เกื้อกูลต่อทุกชีวิต และยังเป็นการเกื้อกูลต่อทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่ให้ประโยชน์และเป็นพื้นฐานแห่งการดำรงชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย เกษตรอินทรีย์จึงเป็นกิจกรรมที่จะทำให้เกิดปัจจัย ๔ ในการดำรงชีวิตด้วยความสงบสุขโดยไม่ต้องไปเบียดเบียนคนอื่นสัตว์อื่น

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังเห็นว่าชุมชนเกษตรอินทรีย์มีวิธีการสร้างภูมิปัญญาที่อธิบายได้ด้วยแนวทางอริยสัจ ๔ เกษตรกรสรุปและศึกษาวิเคราะห์หาเหตุและผล ทำความเข้าใจความจริงแห่งชีวิตที่เกิดขึ้นทั้ง อดีต(ทุกข์) ความทุกข์ ความยากลำบากที่เคยเกิดขึ้น การเรียนรู้ทุกข์ รุสขของชุมชนรำลึกและเรียนรู้อดีตที่ผ่านมา ปัจจุบัน (สมุทัย) สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ต้นตอของปัญหา การเรียนรู้สาเหตุแห่งทุกข์และสุขและอนาคต (นิโรธ) หนทางพ้นทุกข์ จึงได้หันมาเลือกแนวทางเกษตรอินทรีย์ ซึ่งสร้างสุขภาพระยะยาวในอนาคต ชุมชนเกษตรอินทรีย์มีสังสมภูมิปัญญาทางการเกษตรจนเกิดความชำนาญ ภูมิปัญญาสามารถพัฒนาวิถีชีวิตได้เป็นอย่างดีจากการสะสมประสบการณ์ตั้งแต่ต้นจนถึงเกิดความชำนาญในหลาย ๆ ทาง คือ (๑) ความชำนาญด้านการทำเกษตรอินทรีย์ (๒) ความชำนาญด้านเครื่องมือและประเภทของพืชที่ปลูก ปัจจุบันจะเป็นการทำเกษตรแบบสมัยใหม่ที่รู้จักประสมประสานให้เข้ากับเครื่องมือสมัยเก่าของเก่า ประเภทของพืชที่ปลูกอาจจะพัฒนาไปด้วยจากพันธุ์เดิม ๆ ที่เคยปลูกก็หันไปปลูกข้าวไรซ์เบอร์รี่อินทรีย์ รวมทั้งพืชผักแบบผสมผสาน

อีกประเด็นหนึ่งที่ผู้วิจัยค้นพบคือนอกจากหลักพุทธธรรมแล้ว มีการนำหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้บูรณาการในการทำงานด้วย จากการที่ได้สัมภาษณ์เกษตรกรในชุมชนเกษตรกรอินทรีย์ ทำให้ทราบได้ว่าเกษตรกรได้ให้ความสำคัญต่อหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นอย่างมาก โดยได้บูรณาการหลักการของเศรษฐกิจพอเพียง คือ ความพอประมาณ มีเหตุผล มีภูมิคุ้มกัน ให้เข้ากับกิจกรรมการทำเกษตรด้วยวิธีการคือ ฝึกเป็นคนมีความพอประมาณโดยการทำการเกษตรให้เข้ากับวิถีชีวิตตามฐานะความเป็นอยู่ ไม่มากไม่น้อย ไม่รบกวนตนเองหรือผู้อื่น ด้วยความพอดีรวมทั้งรู้จักความพอดีและมีเหตุผลในการดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น (๑) ในด้านจิตใจ มีจิตใจที่เข้มแข็งไม่ย่อท้อในยามที่อ่อนแอ รู้ตัวเองไม่หลงตัวเองไม่คิดเกินตัวเอง (๒) ในด้านสังคม ต้องรู้จักสังคม มีความสามัคคีกันในกลุ่มชน ปกปักรักษาหรือกันพุดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ให้การแบ่งปัน ช่วยเหลือเกื้อกูล การติดต่อข้อมูลสื่อสารส่งข่าวเรื่องการเกษตร (๓) ด้านทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ต้องรอบรู้เรื่องดิน น้ำ อากาศ พืชผัก การแยกแยะประเภทของพืชให้เหมาะสมต่อสภาพของดินฟ้าอากาศ ซึ่งได้สรุปตามแผนภูมิดังนี้

๖. ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยพบบุคคลที่มีบทบาทเป็นผู้นำในด้านภูมิปัญญาทางการเกษตรท้องถิ่น กล่าวคือเป็นผู้ริเริ่มหรือผลักดันการพัฒนาความรู้ความเข้าใจในการทำเกษตรแบบไม่ใช้ปุ๋ยเคมี มีบทบาทในการบ่มเพาะและส่งสมความรู้ความเข้าใจ และแลกเปลี่ยนเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจนั้นในหมู่ผู้ทำการเกษตรอินทรีย์ ในขณะเดียวกันผู้ที่มีบทบาทนำนี้มีแนวคิดในการนำพระพุทธศาสนามาบูรณาการร่วมกับการทำงานด้านการเกษตรอีกด้วย ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไปว่าควรจะคัดเลือกและศึกษาผู้นำด้านการสร้างภูมิปัญญาทางการเกษตรเหล่านี้

อีกประเด็นหนึ่งที่ผู้วิจัยพบจากผลการศึกษาคือนอกจากจะมีการนำศีลและหลักเมตตาธรรมของพระพุทธศาสนามาใช้แล้ว ยังมีการบูรณาการหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ ๙ อีกด้วย ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอ

แนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไปว่าควรจะศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างหลักพุทธธรรมและหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงในความเข้าใจของเกษตรกรที่ใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์เหล่านี้ต่อไป

๗. เอกสารอ้างอิง

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. ๑๑๗ อาชีพเกษตรกรรมทางเลือก เพื่อรองรับวิกฤติเศรษฐกิจ และแก้ไขปัญหา
การว่างงาน. กรมส่งเสริมการเกษตร, ๒๕๕๒.

กรมการพัฒนาชุมชน. คู่มือแนวทางการบูรณาการแผนชุมชน. สำนักเสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชน, ๒๕๕๓.

กลุ่มงานภูมิปัญญาท้องถิ่น. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น. สำนักพัฒนาเกษตรกรรม กรมส่งเสริมการเกษตร.
กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ “รากแก้ว” บันทึกกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ปีที่ ๑๑๐ . กรุงเทพมหานคร:
บริษัท ดาวฤกษ์ จำกัด, ๒๕๔๕.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๑ ๒๕๕๕-๒๕๕๙.
กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๕๕.

ชุมพูนุช ศรีจันทร์นิล. จิตวิทยาแนวพุทธ: แนวทางเพื่อการเยียวยา และพัฒนาจิตใจมนุษย์. วารสารวิชาการมหาวิทยาลัย
หอการค้าไทย ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๔ เดือน ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๒.

ธวัช ปุณโณทก. ทิศทางหมู่บ้าน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, ๒๕๓๑.

บรรณาธิการบริหาร. โครงการรกรักป่าสร้างคน ๘๔ ตำบลวิถีพอเพียง. จัดหมายข่าว ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒๘ มีนาคม ๒๕๕๔.

ประเวศ วะสี. กระบวนทรรศน์ใหม่ในการพัฒนาประเทศไทย ท้องถิ่นเข้มแข็ง. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่
บริษัท ทีคิวพี จำกัด, ๒๕๒๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๙.

เอกสารอิเล็กทรอนิกส์

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www3.oae.go.th/rdpcc/index.php> (เข้าถึงวันที่ ๒๓
ธันวาคม ๒๕๖๐) [Online] Available from : <http://www3.oae.go.th/rdpcc/index.php> (Accessed on
23 December 2017).

สัมภาษณ์

สุชาติ ขาวเหลือง. สัมภาษณ์. วันที่ ๕ มิถุนายน ๒๕๖๐.

ทองหล่อ แดงอร่าม. สัมภาษณ์. วันที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๖๐.